

Тетяна Гарасим,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської філології
та методики навчання англійської мови,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0002-4971-7809>
м. Тернопіль, Україна*

Наталія Гоца,

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії і практики перекладу,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0001-7296-3306>
м. Тернопіль, Україна*

Ольга Довбуш,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської філології
та методики навчання англійської мови,
Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
<https://orcid.org/0000-0003-3637-9676>
м. Тернопіль, Україна*

Особливості текстотворення крізь призму семіотики літератури

Text-creation in the light of literary semiotics

***Анотація.** У статті проаналізовано специфіку літературного твору за допомогою семіотичного підходу до розгляду тексту як культурного конструкту зі своєю специфічною структурою, семантичним навантаженням та прагматичною функцією. З'ясовано, що структуралісти розглядають літературний текст поза культурним контекстом, ізолювано, беручи до уваги лише його структурні елементи, що функціонують у межах певної мовної системи. Натомість у постструктуральній фазі літературний твір розглядається у контексті різноманіття культурних кодів, що впливають не тільки на структуру самого тексту, але й на його сприйняття читачами. Охарактеризовано завдання семіотики як наукового підходу до здійснення цілісного дослідження літературного процесу, що передбачає вивчення трьох векторів тексту: семантичного, синтаксичного, прагма-*

тичного. Визначено, що семантичне навантаження літературного тексту можна з'ясувати у формальній та змістовій площині, на рівні конотативного значення, метафорики та мовної гри. Розглянуто різні підходи до інтерпретації особливостей риторичних засобів – фігур і тропів, що визначають семантичний аспект дослідження тексту. Окреслено особливості синтактики літературного твору, що передбачає аналіз його структурних елементів на рівні слів, словосполучень, речень, абзаців, розділів. Цілісним дослідження літературного твору як елемента культурної комунікації є тоді, коли береться до уваги прагматична функція тексту, в центрі якої перебуває постать читача. У процесі визначення прагматичних ознак важливою постає рецептивна естетика, представники якої (В. Ізер, В. Яусс) наголошували на особливій ролі читача літературного твору, адже у процесі читання відбувається злиття двох «горизонтів очікування» – автора та читача.

Ключові слова: семіотика, література, текст, значення, синтактика, семантика, прагматика.

Summary. *The article analyzes the features of a literary work using the semiotic approach to the text as a cultural construct with its own specific structure, semantic meaning and pragmatic function. It is found out that structuralists view a literary text outside the cultural context, in isolation, taking into account only its structural elements functioning within a particular language system. Poststructuralists analyze a literary work through a variety of cultural codes that affect not only the structure of the text itself, but also its perception by readers. The article pinpoints semiotics as a scientific approach to a holistic study of the literary process, which involves the study of three vectors of the text (semantic, syntactic, pragmatic). It is determined that the semantic aspect of a literary text can be clarified in the formal and content planes, on the level of connotation, metaphor, word play. There have been considered different approaches to the interpretation of the rhetorical means – figures and tropes – that determine the semantic aspect of the study of the text. The analysis of the syntactic aspect of a literary work provides the study of its structural elements at the level of words, phrases, sentences, paragraphs and chapters. A holistic study of a literary work as an element of cultural communication is also realized though the pragmatic function of the text taking into account the figure of the reader. In the process of defining pragmatic features, receptive aesthetics (W. Iser, H.R. Jauss) highlights a special role of the reader of a literary work, as in the process of reading there is a merging of two “horizons of expectation” – author’s and reader’s.*

Key words: *semiotics, literature, text, meaning, syntactics, semantics, pragmatics.*

Вступ. У процесі спілкування ми часто не задумуємось над тим, що насправді оперуємо знаковими системами, які використовують природну мову лише як основу для складних смислових надбудов. Здатність декодувати одне повідомлення необов'язково передбачає для адресата тотожний результат з іншим, хай навіть спродукованим тією ж натуральною мовою, що і перше. У такому контексті варто

звернутися до семіотики як науки про знакові системи, у межах яких літературний твір розглядається не лише як окремо взятий текст, але і як продукт культури на основі взаємодії елементів тріади літературного процесу – автора, тексту та читача.

Метою статті є визначення поняття літературного твору шляхом встановлення особливостей текстотворення з позиції семіотики літератури.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою для застосування семіотичного інструментарію в літературознавстві послугувала лінгвістична теорія знаку Ф. де Сосюра, що заклала підґрунтя для семіотики літератури як окремої наукової царини. Зацікавлення суто мовною канвою текстового повідомлення виявилось недостатнім для цілісного осмислення вихідного твору та обмежувало його системний аналіз, що зумовило потребу методологічно його збагатити та уявити.

Семіотичні дослідження літературних надбань зацікавлюють науковців різних культурних ареалів. Виокремлюються дві найбільші школи семіотичного літературознавства: французька семіотична школа (Р. Барт, А.-Ж. Греймас, Ж. Дерріда, Ю. Крістева, К. Леві-Стросс, Ц. Тодоров) та московсько-тартуська школа (В. В. Іванов, Ю. М. Лотман, О. М. П'ятигорський, В. М. Топоров, Б. А. Успенський), де спочатку за першооснову беруться теоретичні розробки структуралізму, на зміну яким згодом приходить семіотика культури.

Дослідження здійснене на основі методів інтерпретаційного аналізу та синтезу, зіставного та описового методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час першої фази становлення семіотики літератури, який припадає на 60-ті роки ХХ ст., літературу починають порівнювати з мовою, в межах якої виникають твори як прояви мовлення, що «веде до нівелювання ролі автора, який позбавляється статусу носія значення» [11, с. 7-8]. Літературний текст мислиться поза культурним контекстом і замикається в собі з «наданням переваги синтаксичному рівню аналізу текстів», тоді як такі два «виміри семіозису», як семантичний і прагматичний, стають ключовими лише на наступному етапі її розвитку, який припав на 70-і рр. минулого сторіччя [11, с. 7-8].

Осмислення літератури в культурному контексті дозволило літературознавству вийти на якісно інший науковий щабель, адже література починає розглядатися як система в обширі інших систем. Таким чином виявляється «замало структуралізму і стає потрібна семіотика, яка б уможливила пізнання культурних механізмів і створила б шанс інтеграції гуманітарних наук» [16, с. 9]. У цей час настає, на думку Б. Овчарека, «постструктуральна фаза», в період

якої спостерігається «послаблення [колишніх] стосунків між системою та текстом» [10, с. 232-233]. У 80-і рр. намагаються встановити основні способи означування тексту з огляду на різноманітні культурні коди, лексикоди, ідіолекти тощо. Значення твору трактується як «факт культури, який описується за допомогою системи відношень, яка встановлюється кодом і засвоюється певним суспільством в певний час» [15, с. 79], а сам художній твір «складається із тексту (системи внутрішньо текстових відношень) у його відношенні до позатекстової реальності – дійсності, літературних норм, традицій, уявлень» [9, с. 14]. Літературні надбання уже не мисляться поза культурою.

Вивчення феномена «тексту» стає наскрізною темою багатьох наукових літературних течій у 80-90-і рр. Текст розглядається як дискретно (текст як низка знаків), так і континуально (текст як знак; культура як текст); все частіше ототожнюється не лише з певною зовнішньою (графічною) формою повідомлення, а й із культурою загалом. Окрім того, у семіотичних літературознавчих дослідженнях чільне місце відводиться читачеві як невід'ємному учасникові процесу текстотворення, роль якого до цього часу нівелювалась. Таким чином, структура художнього твору суттєво збагачується і ускладнюється, оскільки «багатошаровий і семіотично неоднорідний текст, здатний вступати в складні відносини як з навколишнім культурним контекстом, так і з читацькою аудиторією, перестає бути елементарним повідомленням, спрямованим від адресанта до адресата» [7, с. 5] і «постає перед нами <...> як складний пристрій із різноманітними кодами, здатний трансформувати отримане повідомлення і породжувати нові» [7, с. 7]. Якісно новий погляд на твір як на «діалог між автором, читачем і культурним контекстом» [2, с. 14] пояснює те, чому літературознавство все більше звертає увагу не лише на процес генерування тексту його творцем, але й на особливості рецепції його адресата. Тому доцільнішим виявляється комплексний підхід до трактування поняття «поетики».

Зокрема, термін «поетика» починає використовуватись у ширшому значенні, виходячи за межі сфери поезії, і застосовується в основному «стосовно літератури в цілому» [12, с. 42]. Найближчими до поетики в плані системного вивчення суті літературного твору, як зазначає Ц. Тодоров, є риторика («загальна наука про тексти») і семіотика (наука, «яка об'єднує весь цикл досліджень, відправною точкою яких є поняття *знаку*») [12, с. 46], які дозволяють їй глянути на текст під іншим кутом і надати йому відносної цілісності.

У коло проблем, якими повинна займатись семіотика літератури, яка виростає на щойно згаданій тріаді наук, Ц. Тодоров вводить низку

«таких мовних явищ, які <...> не вивчаються самою лінгвістикою» і поділяє їх на три групи: 1) «переносні (ті, що не збігаються з лексичними) значення», 2) «способи організації одиниць дискурсу, які є більшими за речення», 3) «ставлення носіїв мови один до одного та до їхніх власних висловлювань, які можна вивести із самих цих висловлювань» [13, с. 373]. Для позначення науки, яка займатиметься вивченням вищезгаданих явищ, учений використовує термін «риторика», зауважуючи, що «ми можемо вживати вираз «семіотика літератури» лише в тому разі, якщо розуміємо під цим *риторику*» [13, с. 373]. Подібні судження висловлює Ю. М. Лотман, описуючи її у двох площинах тексту – «відкритого» та «закритого», де в рамках першого «опиниться «риторика фігур», а в межах другого за основу береться «поетика тексту як цілого» [6, с. 9].

Про відкриті та закриті твори з дещо іншої перспективи говорить відомий італійський теоретик семіотики У. Еко. Зокрема відкритості літературному твору, вважає вчений, надає властива йому множинність значень, закладена автором, декодувати які доведеться читачеві для завершення процесу текстотворення. Однак твір, незважаючи на свою багатозначність, – це не набір хаотично перемішаних елементів, а «лабіринтоподібна структура», яка начебто і надає читачеві право вибору інтерпретаційної стратегії, але й водночас вимагає дотримання правил гри самого тексту. На думку У. Еко, «твір мистецтва – це завершена і *закрита* у своїй унікальності форма як збалансоване й органічне ціле, що водночас є *відкритим* продуктом з огляду на свою чутливість до великої кількості різних інтерпретацій, які не зазіхають на його неповторну специфіку. Звідси, кожне сприйняття твору мистецтва є як його *інтерпретацією*, так і *виконанням*, тому що в кожному сприйнятті твір набуває нової, несподіваної перспективи» [1, с. 83].

Цілісний аналіз літературного твору можливий, на думку Ц. Тодорова, за умови вивчення трьох аспектів тексту: «**словесного**», «**синтаксичного**» («синтагматичного» в лінгвістиці) і «**семантичного**» («парадигматичного»). Виокремлення першого зумовлене низкою «проблем, пов'язаних зі словесним характером зображення системи видуманих об'єктів», що виокремлюється на основі розбіжностей між «первинною» символічною системою» (мовою) та «вторинною» щодо неї літературою. Розмежування наступних двох здійснюється, виходячи з двох типів зв'язків, які мають місце в літературному тексті: «зв'язки між одночасно присутніми в тексті елементами (зв'язки *in praesentia*)»; «зв'язки між елементами, які присутні в тексті, і елементами, які в ньому відсутні (зв'язки *in absentia*)» [12, с. 48].

Різняться ці зв'язки, на нашу думку, не лише своєю спрямованістю, але й власною функціональністю. Зокрема «зв'язки *in absentia*» вчений розглядає з точки зору психології і характеризує їх як «відношення означування (*sens*) і символізації», тоді як зв'язки між одночасно присутніми елементами тексту («*in praesentia*») мають здатність утворювати «конфігурації, конструкції» [12, с. 48]. Спільним знаменником для цих двох категорій є можливість існувати завдяки сприйняттю читачем.

У семіотичному аспекті літературний твір – це структура, що «перетворюється в синтактико-семантико-прагматичний механізм, який зобов'язує дослідника зважати і на відношення знаків до реальності, і на взаємодію знаків між собою, і на роль людини в їхньому тлумаченні» [1, с. 7]. Саме цю різновекторну схему семіозису, запропоновану Ч. У. Моррісом, схоже використовує Умберто Еко для системного аналізу літературного твору. Власне, такий підхід дозволяє розглядати літературний твір як складну систему відношень з різних перспектив: автора, власне тексту, читача.

Серед трьох згаданих аспектів літературного твору найбільш вивченим вважається формальний рівень – *синтаксичний*, дослідження якого часто ведеться на рівні мови. На противагу йому, *семантичні* та *прагматичні* відношення, на нашу думку, відповідають за змістову сторону твору і є предметом дослідження літературознавства. Однак для здійснення цілісного аналізу літературного надбання обмежитись лише одним або двома аспектами із зазначеної тріади неможливо, оскільки за таких умов порушується цілісність художнього образу твору.

Семантичне навантаження тексту Цветан Тодоров відшукує у двох площинах: формальній і змістовій. Дослідне поле першої вчений розділяє на сфери впливу двох наук – лінгвістики та літературознавства. Якщо мовознавець на рівні «формальної семантики», зазначає Ц. Тодоров, «має справу лише зі «значенням» (*signification*) у строгому значенні слова, залишаючи поза увагою проблеми конотації, мовної гри, метафорики» і «не виходить за рамки речення, основної одиниці мови», то літературознавець в плані форми цікавить «друге значення і знакова організація «зв'язного тексту»» [12, с. 51]. На важливості вивчення конотативного рівня культурного повідомлення акцентує увагу й італійський теоретик семіотики культури У. Еко. Зокрема, науковець зазначає, що «тоді як вихідні денотативні значення встановлюються кодом, співзначення залежать від вторинних кодів, чи лексикодів, притаманних не усім, а лише певній частині носіїв мови» [15, с. 70]. Художність та унікальність твору виринає саме з багатства його конотацій, своєрідних, як їх називає Еко,

«прикрас», якими літературне повідомлення «причаровує» свого читача. Такими «прикрасами» слугують тропи і риторичні фігури.

У наукових розвідках існують різні підходи до трактування властивостей риторичних засобів твору. Ю. Лотман не диференціює поняття «троп» і «риторична фігура», як це робить його французький колега Ц. Тодоров, а вважає їх синонімами та осмислює в межах трьох виявів переносного значення: метафори, метонімії та синекдохи. Окрім того, Ю. Лотман, з огляду на те, що «свідомість людини гетерогенна» [4, с. 48] і оперує різними способами означування дійсності, намагається відшукувати щойно згадані явища конотації не лише у словесних («дискретних») текстах, але й у творах мистецтва («континуальних» текстах). Для У. Еко терміни «троп» і «риторична фігура» є взаємозамінними синонімами. Цветан Тодоров виокремлює такі два види конотативних категорій, вбачаючи основу для такого розмежування у характері текстових зв'язків: *тропи* («зв'язки in absentia») та *риторичні фігури* («зв'язки in praesentia»), де «троп – це засіб створення непрямого смислу, а фігура виступає зв'язком між двома чи декількома одночасно присутніми у фразі словами» [14, с. 98].

Подібну точку зору на ці елементи текстової тропіки висловлюють Любов та Оксана Мацько, вважаючи, що тропи та риторичні фігури уподібнюються тим, що «є суб'єктивно-емоційними <...> і одночасно є аксіологічними, бо містять певну оцінність, заради чого вони, власне, і утворюються. Зрештою, і тропи, і фігури – це певне переосмислення з різною мірою зміни семантики» [8, с. 142], за посередництвом яких твориться цілісний художній образ твору. Відмінності між цими елементами художньої тропіки продиктовані їхнім існуванням у різних площинах літературного твору: «парадигматичній» та «синтагматичній» (Ц. Тодоров).

Слідом за французьким ученим до аналогічного виокремлення осей, на основі перехрещення яких виникає культурне повідомлення, вдається і У. Еко на сторінках «Відсутньої структури». Тропи, як явища імпліцитні, містяться на парадигматичній осі або «осі вибору» (У. Еко), тоді як експліцитність риторичних фігур проявляється в площині синтаксису або, як це бачить італійський вчений, на «осі комбінації».

Для аналізу синтаксичного рівня літературного твору звертаємося до «Поетики» Ц. Тодорова, де вчений вдається до такого розмежування типів організації текстових структур: а) «логічна» (або причинні зв'язки) і «часова організація»; б) «просторова організація» [12, с. 78-84]. У творі вони часто можуть тісно переплітатись, проте за каузальними відношеннями французький структураліст зберігає

роль таких, що домінують. З огляду на характер підпорядкованості елементів причинної організації твору, Ц. Тодоров розмежовує в ній «міфологічну» розповідь, де причинно-наслідкові зв'язки встановлюються безпосередньо між її елементами (не лише дія → дія, але й дія → стан, стан → дія), та «ідеологічну», в якій її складники підпорядковуються якомусь загальному, вищому щодо них закону [12, с. 81-82]. Про спосіб просторової побудови твору науковець вважає за доцільніше розмірковувати на прикладі поезії, вважаючи його нехарактерним для прозових текстів. Якщо в минулому, зауважує вчений, у творі могли одночасно співіснувати і часова, і логічна організації, то в сучасній літературі превалюють здебільшого просторова або часова.

Якщо для Тодорова структурними елементами твору в його синтаксичному вимірі слугують речення, епізод і текст як ціле, то, з позиції Юрія Лотмана, літературний твір як явище дискретне будується за принципом лінійного нанизування «нових слів, фраз, абзаців, глав», що веде до «збільшення обсягу» твору [5, с. 384]. Своєї формальної цілісності словесне повідомлення досягає завдяки здатності його елементів об'єднуватись у структури вищого порядку. Так, певні суми речень утворюють епізоди – конструктори, яким властива певна смислова завершеність і які, у свою чергу, через «обрамлення», «зчеплення» і «чергування» утворюють текст як єдине ціле. Однак така завершеність є все ще частковою, оскільки, «щоб здійснитись», – зазначає В. Ізер, – «літературний текст потребує читачької уяви, яка надає форми взаємодії корелятивів, накреслених у структурі порядком речень» [3, с. 265]. Отже, потребує уважного розгляду і прагматичний вимір семіозису літературного твору.

Вивчення літературного твору як основи процесу комунікації передбачає вивчення його прагматичної функції, яка полягає у зорієнтованості словесного повідомлення на читача. Загалом, як зазначає Ю. Лотман, відношення «текст – читачька аудиторія» є двостороннім, де «текст намагається уподібнити аудиторію собі, нав'язати їй свою систему кодів, аудиторія відповідає йому тим самим» [4, с. 87], та базованим на спільному з текстом та його читачем обсязі пам'яті.

Схоже розмірковує і У. Еко, розмежовуючи два типи читачів: «наївного» і «критичного», де першого цікавить виключно одноразове прочитання твору і щаслива кінцівка, тоді як робота другого – осмислена і намагається сягнути глибин твору, який потрапив йому до рук. Учений зазначає, що «читача безпосередньо визначає лексична і синтаксична організація тексту: текст є не що інше, як семантично-прагматичне продукування власного Зразкового Читача» [1, с. 32]. У. Еко неодноразово наголошує, що саме ця риса робить

текст одиницею комунікації. У процесі руху «лабіринтоподібною структурою» тексту читач проявляє себе як компаративіст, який шляхом зіставлення власних кодів з вихідними кодами тексту заповнює «новими значеннями пусту і відкриту форму початкового повідомлення» [15, с. 142], надаючи йому нового статусу – «твору».

У разі розгляду прагматичних ознак словесного повідомлення вартує особливої уваги, на нашу думку, положення рецептивної естетики, яка на переломі 60-х і 70-х рр. все більше стає теорією комунікації. На важливій ролі читача у декодуванні значеннєвого «багажу» твору наголошував В. Ізер, зазначаючи, що «твір є щось більше, ніж текст, тому що текст оживає тільки тоді, коли він реалізується <...>. Сходження в одній точці тексту і читача започатковує екзистенцію літературного твору», завдяки чому літературний твір набуває «динамічного характеру» [3, с. 263]. Згодом автор «Процесу читання: феноменологічне наближення» визначить три основні риси взаємовідношень між текстом і читачем, такі як: «процес антиципації та ретроспекції», «послідовність розгортання тексту як життєвої події» та «враження, викликані подібністю текстуального та життєвого досвіду» [3, с. 273]. Висновок В. Ізера про те, що літературний твір дозволяє його реципієнтові пізнати самого себе і «омовити ще неомовлене», вважаємо наближеним до розглянутих нами вище думок Ю. Лотмана й У. Еко.

Висновки з дослідження. Отже, літературний твір – це невід’ємна частина культури, спонукальна причина і наслідок її функціонування. Семіотичний підхід до трактування літератури як знакової системи уможливіло цілісніше вивчення літературного твору як різнорівневої знакової структури у межах певної культурної традиції, компаративні розвідки літературних текстів та їх різносеміотичних інтерпретацій (до прикладу, кінематографічного, музичного мистецтва), дослідження перекладу та зіставлення його з першоджерелом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів : Літопис, 2004. 384 с.
2. Залевская А. А. Текст и его понимание. Тверь : Тверской гос. ун-т, 2001. 178 с.
3. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття: антологія / упоряд.: М. Зубрицька. Львів : Літопис, 1996. С. 263-277.
4. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. 464 с.
5. Лотман Ю. М. Замечания о структуре повествовательного текста. *Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по знаковым системам IV* : сборник научных статей в честь Михаила Михайловича Бах-

- тина (к 75-летию со дня рождения). Тарту : Тартуский государственный университет, 1973. Вып. 308. С. 382-386.
6. Лотман Ю. М. Риторика. Ученые записки Тартуского государственного университета: Структура и семиотика художественного текста. Труды по знаковым системам XII. Тарту : Тартуский государственный университет, 1981. Вып. 515. С. 8-28.
  7. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста. Ученые записки Тартуского государственного университета. Структура и семиотика художественного текста. Труды по знаковым системам XII. Тарту : Тартуский государственный университет, 1981. Вып. 515. С. 3-7.
  8. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., стер. Київ: Вища школа, 2006. 311 с.
  9. Миловидов В. А. От семиотики текста к семиотике дискурса : пособие по спецкурсу. Тверь, 2000. 98 с.
  10. Овчарек Б. Поняття та еволюція літературної семіотики. Література. Теорія. Методологія : монографія / упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 216-234.
  11. Полікарпова Ю.О. Семіотичний метод у літературознавстві США : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. Київ, 2003. 20 с.
  12. Тодоров Ц. Поэтика. Структурализм “за” и “против” : сборник статей / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. Москва : Прогресс, 1975. С. 37-113.
  13. Тодоров Ц. Семиотика литературы. Семиотика: Антология / сост. Ю. С. Степанов. изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. С. 371-375.
  14. Тодоров Ц. Теории символа. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1998. 408 с.
  15. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Санкт-Петербург : Симпозиум, 2006. 544 с.
  16. Wyślouch Seweryna. Literatura i semiotyka. Warszawa : PWN, 2001. 378 s.